

प्रकरण पाचवे
उपसंहार

प्रकरण पाचवे
उपसंहार

संतोष पद्माकर पवार यांची कविता बदलत्या ग्रामसंस्कृतीचे दर्शन घडवते. १९९०

नंतर जागतिकीकरण, खाजगीकरण, उदारीकरण यांचा समग्र ग्रामीण समाजावर झालेल्या परिणामांची नोंद पवार यांच्या कवितेतून झालेली आहे. १९९० नंतर जागतिकीकरणाचे वारे वाहू लागले व बघता बघता ते गावातच नव्हे तर गावकुसाबाहेर व आदिवासी पाड्यापर्यंत पोहोचले. शहराबरोबरच ग्रामीण भागात खूप मोठे स्थित्यंतर झाले, याचे वास्तव पवारांची कविता मांडते.

ग्रामीण भागात खूप मोठ्या प्रमाणात शेती व शेतीपूरक व्यवसायात बदल झाले. काही बदल प्रगतीच्या दिशेने जाणारे होते. पण काही बदलामुळे शेतकरी व शेतीपूरक व्यवसाय करणारे हवालदिल झाले. या सर्व बदलाचा वेध ही कविता घेते.

जागतिकीकरणामुळे सामाजिक, राजकीय, आर्थिक, शैक्षणिक, सांस्कृतिक, साहित्यिक इ. सर्वच बाबतीत झालेल्या अमूलाग्र बदलाचे वास्तव चित्रण पवार यांची कविता करताना दिसते. गेल्या दोन दशकातील ढासळणाऱ्या मानवी मूल्यांचे व नैतिक अधःपतनाचे वास्तव ही कविता मांडते. समाजातील उपेक्षित वर्गाच्या दुःखांना वाचा फोडण्याचे काम ही कविता करते.

एकूणच संतोष पद्माकर पवार हे मानवतावादी दृष्टिकोणातून काव्य लेखन करणारे कवी आहेत. त्यांच्या कवितेला स्वानुभवाची जोड आहे. कवीची भूमिका हरवत चाललेल्या मानवी मूल्याचे संवर्धन करणारी असल्याचे दिसून येते. संतोष पद्माकर पवार यांचे काव्यसंग्रह 'कबुली' (१९९५), 'भ्रमिष्टाचा जाहीरनामा' (२००३), 'पिढीपेस्तर प्यादेमात' (२००८) या तिन्ही काव्यसंग्रहातून 'सामान्य माणूस' केंद्र माणून कविता लिहिल्या आहेत. संतोष पद्माकर पवार यांच्या कवितांचा अभ्यास हा संशोधनासाठी निवडलेला

विषय लघुप्रबंधातून मांडत असताना, याचा आढावा प्रस्तुत प्रकरणात मांडला आहे. तो पुढीलप्रमाणे,

- १) कवी संतोष पद्माकर पवार यांचा परिचय व वाड्मयीन जडण-घडण.
- २) 'भ्रमिष्टाचा जाहीरनामा' मधील वास्तव चित्रण.
- ३) 'पिढीपेस्तर प्यादेमात' मधील वास्तव चित्रण.
- ४) संतोष पद्माकर पवार यांच्या कवितांची आविष्कारसूत्रे.
- ५) उपसंहार.

या उपरोक्त प्रकरणांमधून शीर्षकपरत्वे चर्चा केलेली आहे. संक्षिप्त रूपामध्ये पुढीलप्रमाणे मांडलेली आहे.

प्रस्तुत लघुप्रबंधात पहिल्या प्रकरणामध्ये कवीचा जन्म, शिक्षण, नोकरी त्यांनी निर्मिलेल्या साहित्यसंपदा, त्यांना मिळालेले विविध पुरस्कार, यातून कवीची वाड्मयीन जडणघडण कशी घडली याचा अभ्यास केला आहे.

'भ्रमिष्टाचा जाहीरनामा' मधील वास्तव चित्रण या दुसऱ्या प्रकरणामध्ये दीर्घ काव्यसंग्रहाचे वेगळेपण तसेच दीर्घ कवितेची वाटचाल संक्षिप्त रूपात मांडली आहे. तसेच या दीर्घ कवितेचे मराठी कवितेतील महत्त्व स्पष्ट केले आहे. १९८० नंतर बदलत्या ग्राम संस्कृतीचे दर्शन या कवितेतून येते. त्याचा आढावा नोंदविला आहे. जागतिकीकरणामुळे समग्र ग्रामीण जीवनावर कोणते परिणाम झाले आहेत. याचे वास्तव कर्वीनी 'भ्रमिष्टाचा जाहीरनामा' मधून मांडले. त्याचे विवेचन केले आहे. गेल्या दोन दशकातील अनेक सामाजिक, सांस्कृतिक, आर्थिक, राजकीय, शैक्षणिक, धार्मिक आदी वर्तमान प्रश्नांवर संतोष पवार यांची कविता वाचकांशी संवाद साधते. या संवादामुळे कवी समस्त वाचकाला चिंतनशील व अंतर्मुख बनवितो. अशा रितीने 'भ्रमिष्टाचा जाहीरनामा' मधील वास्तव अभ्यासले आहे.

'पिढीपेस्तर प्यादेमात' मधील वास्तव चित्रण या तिसऱ्या प्रकरणामध्ये (कवींनी चार विभागात हा काव्यसंग्रह मांडला आहे.) त्यामध्ये १) झडती एक - बाईपणाच्या मातीची, २) झडती दोन-मजूराच्या घामाची, ३) झडती तीन-गावखुरीच्या रीतीची, ४) झडती चार - कुणब्याच्या जीवाची हे चार विभाग 'पिढीपेस्तर प्यादेमात' या काव्यसंग्रहात केलेले आहेत. यातील प्रत्येक विभागातून मानवी जीवनातील परवड मांडली आहे. झडती एक - बाईपणाच्या मातीची या पहिल्या विभागात कवींनी १६ कवितांतून समग्र स्त्रीच्या दुःखाच वास्तव चित्र मांडले आहे. तसेच झडती दोन मध्ये शेतमजूरांच्या जगण्यातील वास्तव नोंदविले आहे.

पुढे झडती तीनमध्ये जागतिकीकरणामुळे बदलत्या गावगाड्याचे चित्रण येते. ग्रामीण भागातील बारा बलुतेदार कारू - नारू यांच्या जगण्यातील सत्य यामध्ये आले आहे. झडती चारमध्ये कुणब्याच्या जीवाची करूण कहाणी सांगितली आहे. त्यातून शेतकऱ्यांच्या जीवनातील वास्तव दुःखाचे दर्शन घडते. प्रस्तुत प्रकरणातून बदलती मानवी मूल्यांची घसरण कवींनी मांडली आहे. कवी स्वतः प्राध्यापक आहेत. त्यांचा जन्म खेड्यात झालेला असल्यामुळे त्यांची गावाकडच्या मातीशी तिथल्या संस्कृतीशी नाळ अगदी घट्ट जुळलेली दिसते. त्यामुळे त्यांची कविता अनुभवविश्वातून येते. या सर्वांचा विचार तिसऱ्या प्रकरणात सविस्तरपणे केला आहे.

"संतोष पद्माकर पवार यांच्या कवितांची आविष्कारसूत्रे" या चौथ्या प्रकरणामध्ये पवारांच्या कवितेच्या आविष्कार सूत्रांचा अभ्यास केला आहे. पवारांच्या कवितेची भाषा ही साधी सोपी, ओघवती आणि प्रासादिक स्वरूपाची आहे. तसेच या कवितेत लय व गेयता यामुळे ही कविता जवळची वाटते. लोककथा, लोकगीते, जानपदगीते ओवी, अभंग, मुक्तछंद आदी वृत्ते व छंदांचा योग्य वापर कवींनी केला आहे.

या कवितेचे विशेष म्हणजे, संवादात्मकता, सामासिक शब्द, यमकांचा वापर, हिंदी-इंग्रजी बरोबर फार्सी शब्दांचा वापर, कवितेमध्ये झालेला आहे. अशा प्रकारे या प्रकरणात संतोष पदमाकर पवार यांच्या कवितेची आविष्कार सूत्रे अभ्यासली आहेत.

प्रस्तुत लघुप्रबंधात 'उपसंहार' या पाचव्या प्रकरणात पहिल्या प्रकरणापासून ते पाचव्या प्रकरणार्प्यतचा स्थूल आढावा घेतला आहे. व अभ्यासअंती हाती आलेले निष्कर्ष नोंदविण्यात आले आहेत. ते पुढीलप्रमाणे. -

१. संतोष पद्माकर पवार यांच्या कवितांचा केंद्रबिंदू तळागाळातील सामान्य माणूस तसेच पीडित, वंचित, उपेक्षित, अन्यायग्रस्त माणूस हा आहे.
२. या कवितांमधून स्त्री जीवनाचा अत्यंत गांभीर्याने, सूक्ष्मतेने व सूचकपणे वेद घेतला आहे. पारंपरिक आणि समकालीन सामाजिक वास्तवाचे भान अत्यंत प्रभावीपणे या कवितांमधून व्यक्त झाले आहे.
३. पारंपरिक आणि समकालीन सामाजिक वास्तवाचे भान अत्यंत प्रभावीपणे या कवितांमधून व्यक्त झाले आहे.
४. समाजातील शेतकरी, शेतमजूर, खाण कामगार, पोटासाठी विविध व्यवसाय - उद्योग करणाऱ्या स्त्री-पुरुषांच्या भावविश्वाचा कर्वीने मर्मग्राही वेद घेतला आहे.
५. 'माणुसकी' हेच जीवनमूल्य जपणारी ही कविता आहे.
६. ग्रामीण समाजावरती 'नागरीकरणाच्या' परिणामांची नोंद कर्वीने व्यापकतेने घेतली आहे.
७. पवारांनी आपल्या कवितेतून स्त्री जीवनाचे विशेषतः सासुरवाशिणीच्या दुःख, व्यथा, वेदनांचे केलेले चित्रण एका विशिष्ट काळासाठी वास्तवदर्शी होते. मात्र समग्र ग्रामीण स्त्रीजीवनातील वास्तवाचे रूप आज द्रूतगतीने बदलताना दिसते.
८. परखडपणा, फटकळपणा, करारीपणा, स्पष्टवक्तेपणा तसेच सच्चेपणा हा पवार यांच्या काव्यशैलीचा महत्त्वाचा विशेष आहे.

९. पवारांची कविता परिवर्तनवादी असून पुनरुत्थान घडवून आणण्यासाठी स्वतंत्रपणे क्रांतीची वाट चोखाळणारी आहे.
१०. पवार यांची कविता वर्तमान व्यवस्थेवर निर्भिडपणे भाष्य करते.
११. स्वत्व, स्वाभिमान, आत्मसन्मान, सामाजिक बांधिलकी, प्रामाणिकपणा इ. मूल्यांचा संस्कार घेवून आलेली ही कविता आत्मभान निर्माण करणारी आहे.
१२. या कवितांमधून जगण्याचा चिवट संघर्ष व झुंजारवृत्ती जोपासणारी भूमिका अवतरते.
१३. कवी केवळ उपेक्षितांचे कैवारी म्हणून कवितेतून व्यक्त होत नाहीत तर त्यांच्यातील एक बनून समूह मनातील भावना व्यक्त करतात.
१४. कवी स्वानुभव विलक्षण तीव्र आणि गतिमान स्वरूपात प्रकट करतात. ग्रामीण वास्तवात सामान्य शेतमजूर, शेतकरी, बाराबलुतेदार, कारू - नारू यांची होणारी घुसमट कर्वीनी शब्दरूप केली आहे.
१५. पवारांची कविता वाचकाला चिंतनाभिमुख करणारी आहे. आत्मशोध, आत्मसंवाद, लोकसंवाद, दुःख, व्यथा, वेदना, व्याकूळता त्याचबरोबर करूणा, शिक्षकी बाणा, समूह भावना, गंभीरता इ. विशेषांनी ही कविता समकालीन समाजाला जगण्याचे तीव्र भान देत राहते.
१६. पवारांची कविता व्यवस्थेच्या विरोधात आक्रमक होते. सत्ता, सरकार, शिक्षण, लोकशाही भ्रष्टाचार, राजकारण, शिक्षक, शिक्षण संस्था, उद्योग व्यवसाय, बदमाश लुटारू, या सर्वांना जाब विचारून त्याची उत्तरे मागणारी आहे.
१७. पवारांची कविता खेड्यातील पारंपरिक वेदनेला भिडते त्याचप्रमाणे ही कविता साक्षात कवीच्या दुःखाचे प्रकटीकरण करते. यासाठी स्वतःशी लढताना आढळते. कवीला भविष्यकाळाची चिंता सतावते. त्यामुळेच कवीमन अंतमुख होते. त्याची विचारस्थिती विषण्ण होत जाते. व सुशिक्षित कवीमन बेचैनीतून व्यक्त होताना

दिसते. त्यामुळे च पवारांची कविता पूर्वसूरींनी लिहिलेल्या ग्रामीण कवितेपेक्षा वेगळी वाटते.

१८. पवारांची कविता अनुभवविश्वातून साकार होत असल्यामुळे त्यांच्या मनातील सच्चेपणा व्यक्त होतो. तसेच दुःखाकडून करुणेकडे होणारा सर्जनशील प्रवास या कवितेत जाणवतो.

१९. अभिव्यक्तीच्या दृष्टिकोणातून या कवितेत प्रयोगशीलता आहे. गद्यात्मक काव्यलेखन तसेच संवादात्मकता, जाहीर निवेदन, अर्जदस्त, मुलाखत, बातमीवजा काव्यलेखन, दबंडी इ. मांडणीतून ही कविता वेगळेपणा जपणारी आहे.

२०. भाषा, प्रतिमा, प्रतिके, रचनाबंध यामध्ये कोणत्याही पूर्वसूरींचे अनुकरण दिसत नाही. ही कविता स्वतंत्र वाट शोधणारी आहे.

२१. पवारांची कविता संवादी आणि रसिक वाचकांशी थेट बोलणारी आहे. ती वर्तमानावर आसूड ओढल्यासारखी भाषा करीत असली तरी तिची नाळ संतांच्या परंपरेशी घट्ट जोडलेली आहे.

२२. ही कविता वर्णनात न अडकता परंपरा, रिती रिवाज न विसरता थेट ग्रामीण प्रश्नांना भिडते.

२३. प्रामुख्याने समूहमनाशी नाते सांगणारी ही कविता कधीकधी आत्मनिष्ठ ही बनते. मात्र त्यातून निर्माण झालेल्या बैचेनीतून कवीला नवा आशावाद गवसतो.

२४. अनुभवाच्या मुशीतून ही कविता साकारली असल्यामुळे तिला वास्तवेचे आगळे वेगळे परिणाम लाभले आहे. या कवीने व कवितेने सामाजिक निष्ठा, बांधिलकी आणि परंपरेचे भान काटेकोरपणे संभाळले आहे.

२५. . वर्तमान समाजव्यवस्थेत 'सामान्यमाणूस' अनेक घटकाकडून कसा आणि कोणत्या कारणांनी नाडला जात आहे. त्याची मीमांसा करणारी ही कविता

आहे. शोषणग्रस्त माणसाचा कैवार घेऊन त्यांच्यामध्ये विद्रोहाचे नवे भान निर्माण करण्याचे सामर्थ्य हा पवारांच्या कवितेचा एक महत्त्वाचा विशेष आहे.

२६. संतोष पद्माकर पवार यांच्या कवितेतून पारंपरिक ग्रामीण संस्कृतीचे चित्रमय दर्शन घडते. तसेच बदलत्या खेड्याचे गावगाड्याचे आणि बदलत्या लोकमानसाचेही येथे नेमकेपणाने चित्रण केले आहे.

या निष्कर्षानंतर परिशिष्टामध्ये संदर्भग्रंथसूची देण्यात आली आहे. अशा प्रकारे एकूण पाच प्रकरणामध्ये 'संतोष पद्माकर पवार यांच्या कवितेचा अभ्यास' हा लघुप्रबंध पूर्ण केला

साधन ग्रंथ सूची :-

- १) पवार संतोष पद्माकर, 'भ्रमिष्टाचा जाहीरनामा' अभिधानंतर प्रकाशन, मुंबई, दुसरी आवृत्ती, २००४.
- २) पवार संतोष पद्माकर, 'पिढीपेस्तर घ्यादेमात', पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई, पहिली आवृत्ती, २००८.
- ३) पवार संतोष पद्माकर, 'पिढीपेस्तर घ्यादेमात', पॉप्युलर प्रकाशन २००८ / १९३०, (अर्पणपत्रिका)

संदर्भ ग्रंथ :-

- १) करंदीकर गो. वि. : 'परंपरा आणि नवता' पॉप्युलर प्रकाशन मुंबई, दुसरी आवृत्ती, १९८०.
- २) कुलकर्णी गो. म., 'आधुनिक मराठी कविता काही रंग', मेहता पब्लिशिंग, पुणे, प्रथमावृत्ती, फेब्रुवारी १९९९.
- ३) ठाकूर रवींद्र, 'मराठी ग्रामीण कविता समाविष्ट ग्रामीण वाड्मयाचा इतिहास', संपा. चंद्रकुमार नलगे, सुरेश एजन्सीज पुणे, प्रथमावृत्ती १९९६.
- ४) डहाके वसंत अबाजी, 'जागतिकीकरण आणि मराठी साहित्य, डॉ. सौ. नलिनी महाडिक गौरव ग्रंथ', संपा. डॉ. शरद गायकवाड, प्रा. सुनील शिंदे, स्नेहवर्धन प्रकाशन, प्रथमावृत्ती २००९.
- ५) नसिराबादकर ल. रा., 'प्राचीन मराठी वाड्मयाचा इतिहास', फडके प्रकाशन, कोल्हापूर, आठवी आवृत्ती २००९.
- ६) परुळेकर रजनी, 'काही दीर्घ कविता', पॉप्युलर प्रकाशन मुंबई, प्रथम आवृत्ती, २००९
- ७) पाटील शिरीष, सोनवणे एल. जे. (संपा) : झडती : पिढीपेस्तर घ्यादेमातची, आशुतोष पाटील यांनी कवी पवार यांची घेतलेली मुलाखत, प्रशांत पब्लिकेशन्स प्रकाशन, जळगाव, प्रथमावृत्ती २०१०.
- ८) मेश्राम केशव: 'अक्षरमर्म' डिप्पल पब्लिकेशन वसई, २००५.
- ९) सरकटे सदाशिव: '१९८० नंतरची स्रीवादी कविता', चिन्मय प्रकाशन, प्रथम आवृत्ती, जुलै २००९.

BARR. BALESHEB KHADEKAR LIBRARY
SHIVAJI UNIVERSITY, KOLHAPUR.

नियतकालिके :

- १) केदार लीना : 'नवअनुष्टुभ' - पिढीपेस्तर प्यादेमात, संतोष पद्माकर पवार 'शेतकरी जीवनाचा आर्त हुंकार, जानेवारी २०१३,
- २) भालेराव इंद्रजीत, 'कविता-रती', 'समकालीन वास्तवाचे भेदक दर्शन घडविणारा भ्रमिष्टाचा जाहीरनामा', जुलै-ऑगस्ट २००४.
- ३) पगार एकनाथ, 'ह्या दशकातील काही कविता', आभिधानंतर प्रकाशन, जानेवारी ते जून २००३.
- ४) पगार एकनाथ: 'कवितारती', जानेवारी - फेब्रुवारी २०१०.
- ५) सत्यद मेहबूब: 'सृजन' दिवाळी अंक, २०११, 'पिढीपेस्तर प्यादेमात - वैचारिकतेचा कवितिक अन्वय', औरंगाबाद, २०११.

वर्तमानपत्रे :

- १) बांदेकर प्रवीण, यांची मुलाखत, 'मुंबई टार्डम्स संवाद, रविवार २७ नोव्हेंबर २००५.
- २) दैनिक सकाळ, दि. २७ एप्रिल २०११, ओपन स्पेस (फास्ट ट्रॅक)